

DREWNIANE CERKWIE W KARPATACH

Opracowanie: *Magdalena Michniewska*

Recenzja: *Krzysztof Magnowski*

Marzec 2016

CERKIEW – w języku starosłowiańskim: nazwa każdej świątyni chrześcijańskiej; w Polsce od końca XV w. – określenie świątyni chrześcijan obrządku wschodniego: prawosławnej, a później też greckokatolickiej. Termin „cerkiew” wywodzi się od greckiego *kyriakon*, „dom pański”.

Zachowane do dziś drewniane cerkwie karpackie należą do szerokiego nurtu tzw. sztuki pobizantyńskiej, czyli sztuki powstającej po upadku Konstantynopola (1453 r.) na terenach zamieszkałych przez chrześcijan obrządku wschodniego. Korzenie sztuki pobizantyńskiej sięgają sztuki bizantyńskiej, najczęściej zamykanej w latach od 330 r. (przeniesienie stolicy Cesarstwa Rzymskiego z Rzymu do osady Bizantion, później nazwanej Konstantynopolem) do 1453 r.

I. Ogólna charakterystyka architektury bizantyńskiej

Świątynie obrządku wschodniego budowane były „od wewnątrz”: miały być dostosowane do bogatej, wschodniej liturgii oraz tworzyć symboliczne przestrzenie, wyrażające tajemnice istoty Boga i odzwierciedlające cały wszechświat. Forma zewnętrzna świątyń miała znaczenie drugorzędne, była rodzajem „skorupy”, oddzielającej przestrzeń wnętrza od świata zewnętrznego.

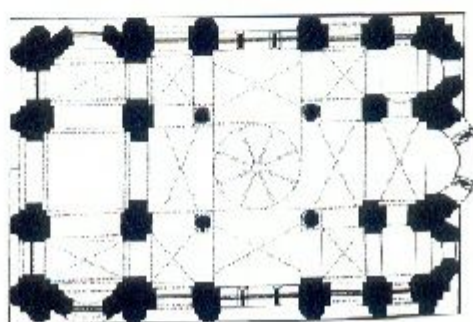
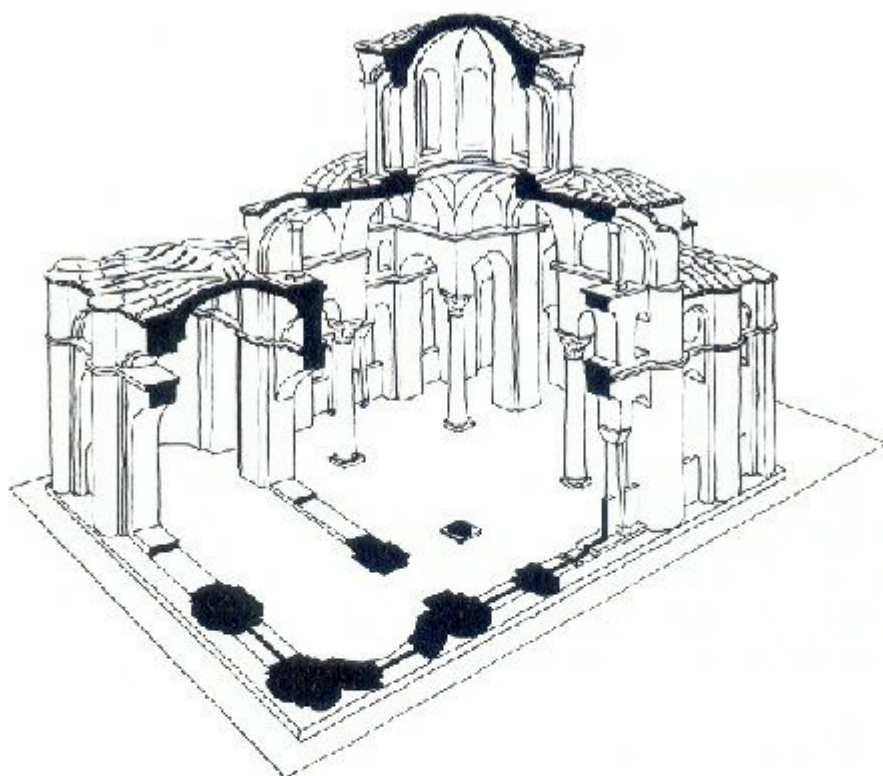
Wzory dla sztuki bizantyńskiej powstawały przede wszystkim w stolicy Bizancjum, a więc w Konstantynopolu. Tam właśnie od VI w. zaczęły dominować świątynie z kopułą nad częścią centralną. Od IX w. najpowszechniejszy stał się typ świątyń **krzyżowo-kopułowych, na rzucie krzyża greckiego wpisanego w kwadrat**.

Najważniejsze miejsce świątyni wschodniej stanowi **sanktuarium** (gr. **hierateion**, określane też mianem prezbiterium), będące ucieleśnieniem nieba, światem niewidzialnym. Sanktuarium, oddzielone przegrodą (która z czasem przyjęła postać ikonostasu wypełnionego ikonami), dostępne jest tylko duchownym i służbie cerkiewnej. Tu właśnie znajduje się ołtarz i sprawowana jest ofiara eucharystyczna. Sanktuarium skierowane jest w kierunku wschodzącego słońca, by trwać w oczekiwaniu na powtórne przyjście Chrystusa.

Odzwierciedleniem świata widzialnego, ziemskiego, jest **nawa** (gr. **naos**), przeznaczona dla wiernych. Symbolizuje ona cztery strony świata. Tak, jak nad ziemią rozpościera się niebo, nad nawą znajduje się kopuła. Oś pionowa, od szczytu kopuły do nawy, jest niezmiennie ważna, obrazuje bowiem emanację (rozprzestrzenianie się) boskiej doskonałości. Znaczenie to podkreślały malowidła: w czaszy kopuły przedstawiano Pantokratora, czuwającego nad całością ziemi, w tamburze patriarchów i proroków, będących łącznikami między Bogiem a światem ziemskim, natomiast na pendentywach Ewangelistów, wspierających Dzieło Boże.

Nawę poprzedza **przednawie** (przedsionek, gr. **narteks**). Pomieszczenie to przeznaczone było dla katechumenów i pokutujących. Nie mogli oni uczestniczyć w Eucharystii, dlatego też po kazaniu opuszczali nawę i przechodzili do narteksu, a odźwierni zamykali za nimi drzwi od wewnątrz. Z czasem, gdy grupy katechumenów i pokutujących przestały istnieć, narteks przejmować mógł inne funkcje.

Prócz tych podstawowych pomieszczeń w cerkwiach krzyżowo-kopułowych, przy sanktuarium zazwyczaj występują pastoforia – od północy prothesis, a od południa diakonicon. Nawie towarzyszą boczne aneksy. Niekiedy mogą występować dwa narteksy (wewnętrzny - endonartex i zewnętrzny - exonartex).



II. Kręgi kulturowe architektury cerkiewnej

Krąg ruski

Na Rusi, po wprowadzeniu chrześcijaństwa (988 r.), zaczęto wznosić świątynie krzyżowo-kopułowe na rzucie krzyża greckiego wpisanego w kwadrat, a więc wzorowane bezpośrednio na architekturze bizantyńskiej. Te tradycyjne formy w okazałych murowanych budowlach powielano aż do XVI w. Jednocześnie układ ten zaczął ulegać sporej redukcji i przemianom. Typowe stały się świątynie z centralną kopułą, na rzucie krzyża greckiego (ale nie wpisane w zarys kwadratu). Najbardziej charakterystyczne było jednak wykształcenie **cerkwi trójdzielnej na rzucie podłużnym**, posiadającej trzy pomieszczenia w układzie amfiladowym: **sanktuarium (pomieszczenie ołtarzowe, altar)**, **nawę** oraz **przednawie (prytwor, babiniec** – zazwyczaj przyjmuje się, że pomieszczenie to, przynajmniej pierwotnie, przeznaczone było dla kobiet). Najszerszą i najwyższą nawę wieńczono kopułą, natomiast sanktuarium i babiniec – kopułami lub dachami kalenicowymi.

Najstarszy przykład: murowana cerkiew w Cześnikach koło Rohatyna (XIV w.?).

Krąg południowy

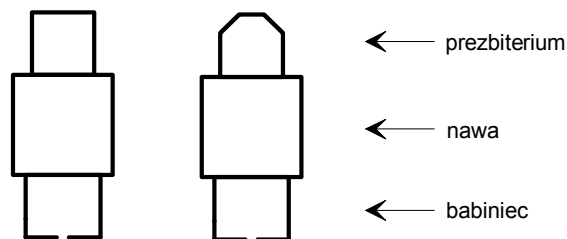
Na terenie dzisiejszej Rumunii tradycyjne wzory bizantyńskie również uległy znaczącym przekształceniom. Od XV w. rozpowszechnił się schemat cerkwi o wydłużonej, nierozczłonkowanej bryle, posiadającej jedynie podziały wewnętrzne. Poszczególne pomieszczenia zazwyczaj przekrywano kopułami, często ukrytymi pod kalenicowymi dachami.

III. Ogólna charakterystyka cerkwi drewnianych

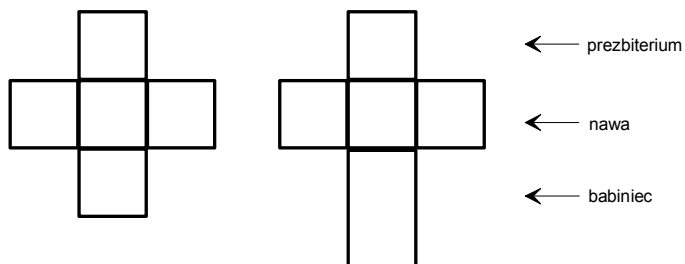
Drewniane cerkwie nie są niezależnymi kreacjami ludowych cieśli. Najprawdopodobniej w dużej mierze naśladują architekturę murowaną i jedynie dostosowane zostały do możliwości drewnianego budulca.

1. Budynek cerkwi może być:

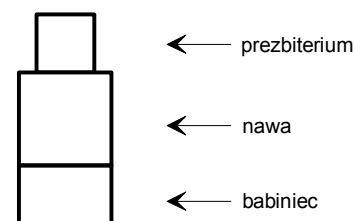
- **trójdzielny na rzucie podłużnym** – sanktuarium (prezbiterium), nawa i babiniec to trzy oddzielne pomieszczenia, postawione zazwyczaj na rzucie kwadratów lub prostokątów, ustawione kolejno przy sobie. Najszerszym pomieszczeniem jest nawa. Ten układ charakterystyczny jest dla większości cerkwi ruskich.



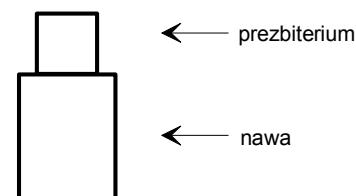
- **trójdzielny na rzucie krzyża** – utworzony z czterech kwadratów bądź prostokątów, zgrupowanych wokół piątego, centralnego kwadratu. Ten układ jest charakterystyczny dla cerkwi na Huculszczyźnie i wzorowanych na nich cerkwi w tzw. stylu narodowym.



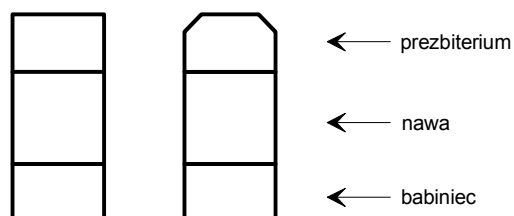
- **pozornie dwudzielny** – utworzony z oddzielnego sanktuarium oraz wydłużonego pomieszczenia, wewnątrz podzielonego na nawę i babiniec. Ten układ charakterystyczny jest dla cerkwi w Rumunii, a także dla niektórych cerkwi na Słowacji i Rusi Zakarpaciej.



- **dwudzielny** – utworzony tylko z sanktuarium i nawy. Układ ten występuje sporadycznie, głównie w młodszych cerkwiach, usytuowanych na terenach granicznych dla ludności wyznania greckokatolickiego lub prawosławnego.



- **pozornie jednoprzestrzenny** – utworzony z jednego pomieszczenia, wewnątrz podzielonego na sanktuarium, nawę i babiniec. Skromne cerkwie o tym układzie występują najczęściej na terenie Rumunii, ale spotkać je można na terenie całych Karpat.



- **jednoprzestrzenny** – brak podziału na poszczególne części świątyni. Układ ten występuje sporadycznie, głównie w przypadku niewielkich, skromnych cerkiewek.

2. Orientowanie cerkwi

Cerkwie są zazwyczaj **orientowane**, tzn. mają sanktuarium **skierowane na wschód**. Orientowanie świątyń ma bardzo starą tradycję, sięga bowiem czasów starożytnych i nawiązuje do kultu słońca. W chrześcijaństwie orientowanie świątyń miało symbolizować rolę Chrystusa, który pokonał ciemności i zło, umożliwiając ludziom zbawienie. Zwyczaj orientowania cerkwi trwał do XIX w.

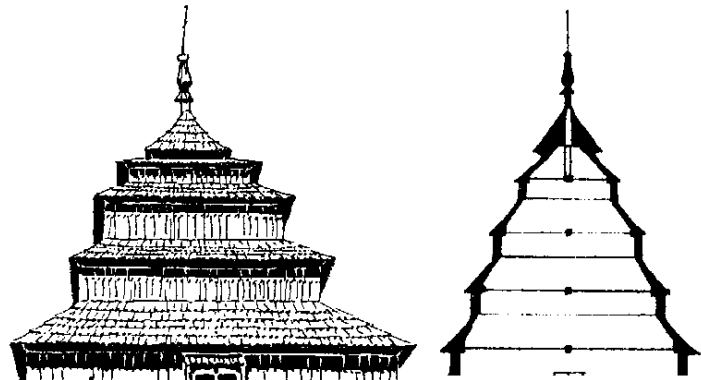
3. Ściany budowli

Cerkwie najczęściej zbudowane są **na zrąb**, tzn. poszczególne człony świątyni tworzą długie, poziomo ułożone bale, powiązane ze sobą na węglach. W celu zabezpieczenia dolnych części zrębu przed opadami atmosferycznymi wiele cerkwi posiada daszki okapowe, otaczające całą budowlę na wysokości ok. 1,5 m (daszki te mogą być oparte na rysiach-ostatkach, na zastrzałach lub na słupach). Ściany powyżej daszku obite są gontem lub są szalowane. W cerkwiach pozbawionych daszku okapowego obita gontem lub szalowana jest całość zrębu ścian, a pierwszą belkę zrębu (podwalinę, przycieś) dodatkowo chroni fartuszek gontowy.

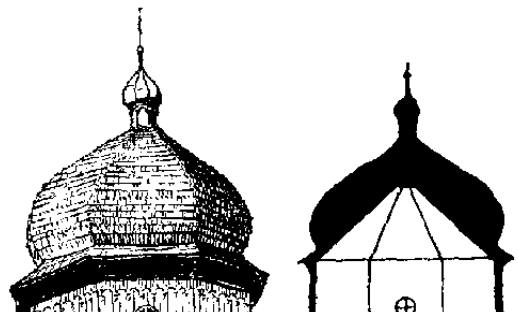
4. Przekrycia

Charakterystyczne dla cerkwi ruskich kopuły utworzone są przez **stopniowe skracanie belek zrębowych ścian** poszczególnych pomieszczeń. W ten sposób powstaje zwężające się ku górze nakrycie o kształcie zrębowej piramidy, zazwyczaj podzielone na odcinki fragmentami o pionowych ściankach. Taka piramida najczęściej jest **czworoboczna**, ale może być także **ośmioboczna** (wymaga to dodania skośnych belek, opierających się o zrąb pomieszczenia jedynie końcami).

- Piramida czworoboczna zazwyczaj bezpośrednio nakryta jest dachem czteropłociowym (**namiotowym**, inaczej **brogowym**, często **łamanym**; całą konstrukcję określa się mianem **kopuły namiotowej**).

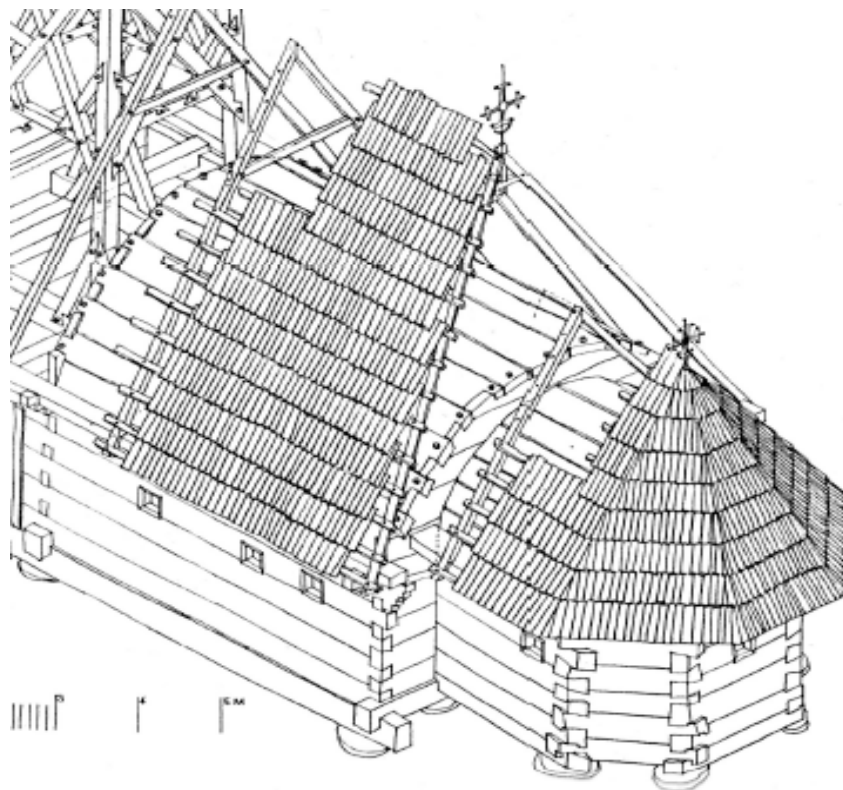


- Piramida ośmioboczna nakryta jest dachem ośmiopłociowym lub (często) **pozorną kopułą sferyczną** (półkolistą), umocowaną za pomocą odpowiednich wiązań.



Tak utworzone zrębowe piramidy często wzmocnione są od wewnątrz za pomocą ściągow. Są one przydatne zwłaszcza w kopule nad nawą, która ma największe rozmiary. Babiniec najczęściej nakryty jest stropem belkowym nagim (nawet jak z zewnątrz widoczna jest kopuła).

Drewniane cerkwie południowego kręgu kulturowego, kryte kalenicowymi dachami, posiadają, przynajmniej nad nawą, sklepienia kolebkowe wzmocnione za pomocą różnych żeber lub zrębowe kolebki, utworzone przez stopniowe skracanie belek zrębu ścian poprzecznych.

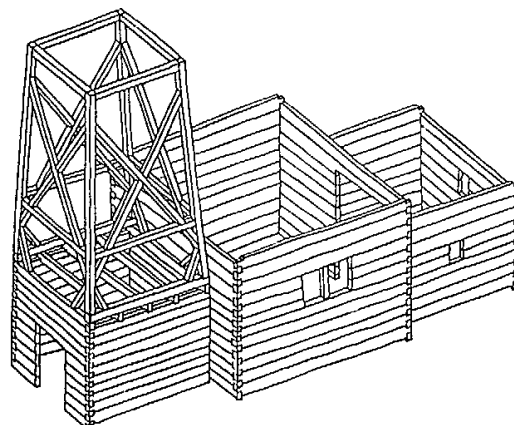


5. Wieże

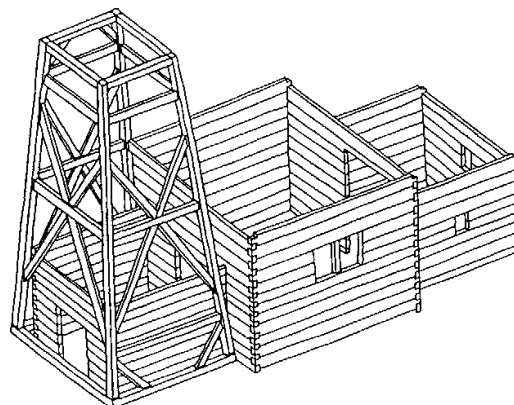
Wiele cerkwi karpackich posiada **wieże**, które najczęściej zbudowane są w **konstrukcji słupowo-ramowej**.

Cerkiewne wieże mogą być:

- posadowione powyżej zrębu babinca.



- posadowione na ziemi. Zazwyczaj słupy wieży obejmują zrąb babinca lub chociaż jego zachodnią część. Sporadycznie zdarza się, że słupy umieszczone są we wnętrzu babinca (co jest wynikiem przebudowy cerkwi). Wieże posadowione na ziemi charakterystyczne są dla cerkwi na zachodniej Łemkowszczyźnie.



6. Położenie cerkwi

Zazwyczaj cerkwie usytuowane są na wyniosłym, widocznym miejscu (dawniej kierowano się zasadą, iż dom Boga powinien stać wyżej od domów ludzi). Budynek cerkwi otoczony jest tzw. cmentarzem przycerkiewnym, na którym często mieszczą się stare nagrobki. Zwyczaj grzebania wiernych przy świątyni trwał do XIX w.; został zaniechany ze względów sanitarnych. Wokół świątyni rośnie starodrzew. Teren przycerkiewny zazwyczaj jest ogrodzony.

IV. Przemiany drewnianych cerkwi ruskich

1. XVI, XVII w.

Najstarsze zachowane lub znane z przekazów ikonograficznych drewniane cerkwie ruskie pochodzą z **XVI w.** Wymienić można kilka przykładów.

Ukraina: **Potylicz**, św. Duch (1502 r.), **Rohatyn** (pocz. XVI w.), **Wola Wysocka** (1598 r.) – poza terenem Karpat;

Stara Sól (XVI w.?, łączona też z 1440 r.) – na terenie Karpat, rej. Stary Sambor.

Polska: **Radruż** (4 ćw. XVI w.), **Gorajec** (1594 r.), **Chotyniec** (przed 1600 r.), **Korczmin** (koniec XVI w.) – poza terenem Karpat.

Za najstarszą drewnianą cerkiew w polskich Karpatach, a zarazem najstarszą cerkiew w Polsce, przez lata uchodziła cerkiew w **Uluczu** (Pogórze Przemyskie). Tradycja łączyła jej budowę z latami 1510-18. Przeprowadzone w ostatnim czasie badania dendrochronologiczne ujawniły jednak, że cerkiew ta zbudowana została w 1659 r.

Starszą metrykę ma cerkiew w **Powoźniku** (1600 r., w późniejszym okresie kilkakrotnie przebudowana) oraz cerkiew w **Kruhlu Wielkim** (przed 1630 r.).

Dla drewnianych cerkwi ruskich najbardziej typowy jest układ **trójdzielny na rzucie podłużnym**, z największą i najwyższą nawą przykrytą kopułą namiotową (forma starsza) bądź sferyczną (forma późniejsza) i kopułami lub dachami kalenicowymi nad sanktuarium i babińcem. Otwory okienne umieszczano pierwotnie w ścianach południowych i we wschodniej ścianie sanktuarium. Ściany północne ze względów klimatycznych i symbolicznych (sfera zła) pierwotnie pozostawiano bez okien. Wejście do cerkwi sytuowano w zachodniej ścianie babińca. Często tworzone drugie wejście, prowadzące do nawy od południa. Pomiędzy babińcem a nawą formowano zrębową przegrodę, nierzadko bogato zdobioną. Przegrodę tworzone też między nawą a sanktuarium – na niej właśnie umieszczano ikony (dopiero od XVII w. zaczęły powstawać wysokie ikonostasy o własnej konstrukcji nośnej, a więc posiadające architektoniczne ramy mieszczące ikony).

Niektóre cerkwie miały dodatkowe pomieszczenia:

- przy sanktuarium stawiano niewielkie **pastoforia**, integralnie związane z jego zrębem: od północy **prothesis**, w którym przygotowywano ofiarę liturgiczną, a od południa **diakonikon**, w którym przechowywano szaty liturgiczne. Przykłady: Ulucz, Kruhlu Wielki.

- przy pn. i pd. ścianie nawy, w części bliższej sanktuarium, stawiano **kryłosa** przeznaczone dla duchownych i chóru kapłańskiego. Przykład: Hawłowice.

- **nad babińcem** stawiano pomieszczenie dostępne po schodach lub po drabinie od wewnątrz lub z zewnątrz, często otoczone pomostem z arkadową galeryjką. Przeznaczenie tego rodzaju pomieszczeń nie jest w pełni wyjaśnione. Być może były one miejscem dla kobiet. Mogły też pełnić rolę kaplicy i być jakby drugą świątynią, w której można było odprawić dodatkowe nabożeństwo (wedle przepisów cerkiewnych w cerkwi można było odprawić tylko jedną mszę w ciągu doby).

Prócz cerkwi stawianych przez profesjonalne warsztaty ciesielskie i prezentujących wysoki poziom artystyczny, powstawała ogromna ilość obiektów niezwykle skromnych, porównywanych w dokumentach wizytacyjnych do zwykłych szop. Wiele ubogich wiejskich parafii nie było stać na okazalsze świątynie.

2. XVIII w., XIX w.

Drewnianą architekturę cerkiewną cechował duży **tradycjonalizm**. Typowe świątynie trójdzielne na rzucie podłużnym, zwieńczone kopułą lub kopułami, stawiano przez cały wiek XVIII, a także w kolejnym stuleciu. W porównaniu do starszych świątyń zaczynają być jednak widoczne pewne różnice:

- zwiększa się ilość otworów okiennych – zaczyna umieszczać się je również w ścianach północnych;
- wejście do cerkwi jest tylko w zachodniej ścianie babinca;
- rezygnuje się z przegrody między sanktuarium a nawą;
- stopniowo rezygnuje się także z przegrody między nawą a babiniec, a nawet wycina przegrody obecne w starszych obiektach (jest to charakterystyczne dla cerkwi na terenach wysuniętych najbardziej na zachód i wiąże się z wpływem kościoła rzymskokatolickiego);
- zanikają pastoforia; stół służący do przygotowywania ofiary liturgicznej (tzw. żertwiennik) umieszcza się we wnętrzu sanktuarium; z czasem zaczynają powstawać większe zakrystie wzorowane na architekturze kościelnej;
- stopniowo zanikają również kryłosa; z czasem, sporadycznie, stawiane są natomiast kaplice boczne.

W połowie XVIII w. na terenie **zachodniej Łemkowszczyzny** na szeroką skalę zaczęto stawiać izbicowe **wieże** o pochyłych ścianach, obejmujące słupami babiniec. Powstawały one przy nowych cerkwiach, a także dobudowywano je do starszych obiektów. Nie wiadomo dokładnie, kiedy zaczęły powstawać pierwsze wieże ani jaka jest ich geneza. Najstarsze wieże mogły być postawione na zrębie babinca, a dopiero później rozpowszechniły się wieże stojące na ziemi, podobne do wież z małopolskich kościołów.

Na terenie **środkowej Bojkowszczyzny** pod koniec XVIII w. i na początku XIX w. nad poszczególnymi członami cerkwi zaczęto stawiać bardzo wysokie, wielokrotnie łamane kopuły namiotowe.

3. Latynizacja cerkwi i świątynie urzędowe.

W drugiej połowie XVIII w., a zwłaszcza w kolejnym stuleciu, architektura cerkiewna zaczęła stopniowo ulegać coraz większym wpływom kościoła rzymskokatolickiego. Proces ten najczęściej określa się mianem **latynizacji**. Prócz wspomnianych już likwidacji przegród, budowy zakrystii, kaplic i wież, do typowych cech latynizacji drewnianych ruskich cerkwi greckokatolickich zaliczyć można:

- stosowanie obok rzutów trójdzielnych także rzuty dwudzielne lub jednoprzestrzenne;
- w przypadku rzutów trójdzielnych zrównywanie wysokości poszczególnych pomieszczeń;
- zastępowanie kopuł dachami dwuspadowymi o jednej, dwóch lub trzech kalenicach; często wieńczenie kalenicy lub kalenic wieżyczkami sygnaturkowymi;
- przekrywanie wszystkich pomieszczeń cerkwi stropami (niekiedy z większymi lub mniejszymi fasetami).

Latynizację cerkwi spotęgowały austriackie wzory **Landspharrkirche**, czyli taniego, a jednocześnie dość okazałego kościoła wiejskiego. Wzory te opracowano w 1 połowie XVIII w. dla kościołów rzymskokatolickich, ale szybko dostosowano je także dla cerkwi greckokatolickich. Na terenie Galicji cerkwie urzędowe zaczęto budować na szerszą skalę za panowania cesarza **Józefa II (1780-90)**. Były to przeważnie budowle jednonawowe, z węższym sanktuarium, nakryte

kalenicowym dachem. Posiadały wieżę nad zachodnią częścią cerkwi lub ustawioną na osi fasady. Zdobione były skromną dekoracją barokową. Choć projekty typowe przeznaczone były dla świątyń murowanych, stały się też wzorem dla cerkwi drewnianych (np. Wisłok Dolny, Radoszyce).

3. Cerkwie na rzucie krzyża

Drewniane cerkwie ruskie były też budowane na rzucie krzyża greckiego lub do niego zbliżonego. W Karpatach świątynie takie stawiano przede wszystkim na Huculszczyźnie i terenach z nią sąsiadujących. Pochodzą one głównie z XIX w.; nieliczne datowane są na XVIII w. Wiadomo jednak, że budowane były już wcześniej – krzyżowa cerkiew postawiona została w Skicie Maniawskim już w XVII w. (w 1780 r. przeniesiona do Nadwórnej, niezachowana). Monastyr maniawski, utworzony w 1611 r. dla słynącego z pobożności pustelnika Joba (Jana Knihynickiego), był miejscem bardzo ważnym dla wiernych. Dlatego też przypuszcza się, że tamtejsza cerkiew stała się wzorem dla innych świątyń. Istnieje kilka hipotez tłumaczących, dlaczego cerkiew maniawska postawiona została na rzucie krzyża: mogła nawiązywać do architektury świątyń na Górze Athos (pustelnik Job przebywał przez wiele lat w atoskich klasztorach), wzorować się na cerkwiach mołdawskich czy też naśladować murowane, ruskie cerkwie krzyżowo-kopułowe.

Typowe dla Huculszczyzny cerkwie krzyżowe, zwieńczone kopułą lub kopułami, stały się na przełomie XIX i XX w. inspiracją dla twórców ukraińskiego stylu narodowego. Cerkwie „narodowe” zaczęły powstawać także na terenie Łemkowszczyzny i Bojkowszczyzny, m.in. w Gładyszowie, Daliowej, Hoszowie, Bystrem.

V. Typy cerkwi w Karpatach

Od początku zainteresowania architekturą cerkiewną, a więc od ok. 100 lat, badacze usiłują dokonać jej klasyfikacji, wydzielając rozmaite typy i warianty budowli. W Polsce zagadnieniem tym zajmował się przede wszystkim Ryszard Brykowski, który stworzył dość drobiazgową systematykę.

(Szczegółowe podziały cerkwi bywają krytykowane ze względu na skupienie się na aktualnym wyglądzie obiektów, który nierzadko jest efektem późniejszej przebudowy. Ponadto typy cerkwi wiąże się ściśle z grupami etnograficznymi, choć świątynie nie były stawiane przez Łemków czy Bojków, ale budowano je dla nich – często przez profesjonalne warsztaty ciesielskie, z inicjatywy najczęściej właścicieli wsi lub hierarchii kościelnej.)

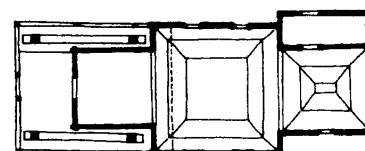
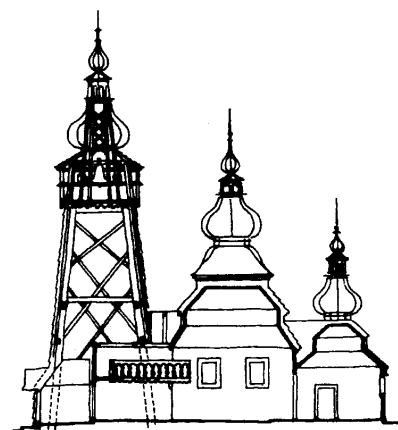
1. Cerkwie ŁEMKOWSKIE

a) typ północno-zachodni (najważniejszy!)

Cerkwie tego typu występują na terenie Polski, na zachodnim i środkowym obszarze łemkowskiego osadnictwa oraz na Słowacji, w sąsiedztwie granicy polskiej.

Wariant starszy (tzw. KLASYCZNA CERKIEW ŁEMKOWSKA):

- najczęściej układ trójdzielny,
- sanktuarium, nawa i babiniec na rzucie kwadratu, nawa szersza i wyższa od pozostałych części,
- wieża izbicowa (lub z izbicą pozorną) o pochyłych ścianach, postawiona na ziemi i ujmująca część lub cały babiniec,
- wokół wieży często występuje obejście (tzw. zachata),



- nad sanktuarium i nawą kopuły - dachy namiotowe, uskokowo łamane, o jednakowych odstępach pomiędzy poszczególnymi uskokami,
- zwieńczenia kopuł i wież w formie baniastych hełmów z latarniami.

Czas budowania: XVII, XVIII w.

Przykłady: w Polsce m.in. Powroźnik, Owczary, Kwiatów, Świątkowa Mała, Świątkowa Wielka, Krempna; na Słowacji m.in. Bodružal, Potoký, Mirol'a.

Wariant młodszy:

- nawa i babiniec zazwyczaj wydłużone,
- dachy namiotowe o nieregularnych odstępach między załamaniem lub bez załamania,
- sanktuarium zazwyczaj zakończone trójbocznie,
- zakrystia budowana współcześnie z cerkwią.

Czas budowania: koniec XVIII do połowy XIX w.

Przykłady: m.in. Hańczowa, Skwirtne, Kotań, Jastrzębik.

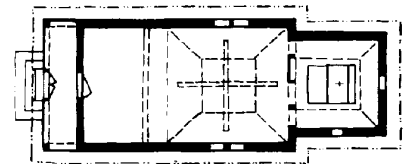
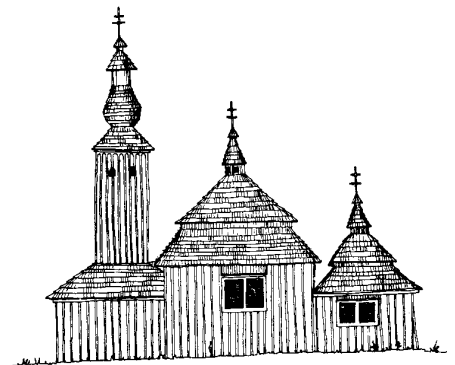
b) typ południowy

Cerkwie tego typu występują na terenie Słowacji.

- układ pozornie dwudzielny (kwadratowe sanktuarium i prostokątna, wydłużona nawa z wewnętrznym wydzielonym babiniecem),
- wieża bezizbicowa lub z pozorną izbicą, o prostych ścianach, postawiona na zrębie babinca,
- nad sanktuarium i nawą łamane dachy namiotowe, zwieńczone cebulastymi makowicami.

Czas budowania: do XVIII w., ale istniejące cerkwie pochodzą tylko z XVIII w.

Przykłady: zachowało się tylko kilka cerkwi tego typu w miejscowościach Krajné Čierne, Šemetkovce, Korejovce; na terenie Polski cerkiew tego typu stała w Lipowcu (rozebrana po 1936 r.).



c) typ południowo-wschodni

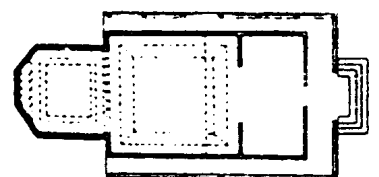
Cerkwie tego typu występują w zachodniej części Rusi Zakarpackiej.

Uznanie je za „łemkowskie” jest kontrowersyjne.

- układ pozornie dwudzielny,
- wieża o ścianach prostych, postawione na zrębie babinca,
- nad sanktuarium i nawą łamane dachy namiotowe z baniastymi hełmami,
- podcienia wsparte na słupach w części zachodniej.

Czas budowania: do końca XVIII w.

Przykłady: na Zakarpaciu zachowało się kilka cerkwi tego typu, ale przebudowanych (dachy kalenicowe zamiast brogowych): Czarnoholowa, Swaljaw, Ruśka Kuczawa; wszystkie reprezentacyjne obiekty zostały przeniesione do skansenów na Ukrainie: Kijów (pierwotnie Płoske, później Kanora), Użhorod (pierwotnie Szelestowo, od 1927 – 74 Mukaczewo) oraz do Czech: Kunčice (B. Śląsko-Morawski, pierwotnie Hlinaneć), Praga (pierwotnie Welyki Luczki, potem Medwediwci), Nová Paka (pierwotnie Obawa). Na teren Czech cerkwie zostały przeniesione w okresie międzywojennym, kiedy to Zakarpacie wchodziło w skład Czechosłowacji.



d) typ północno-wschodni

Cerkwie tego typu występują na terenie Polski, we wschodniej części osadnictwa łemkowskiego, głównie w rejonie Osławy (stąd potoczna nazwa „grupa osławska”). Budowane były od końca XVIII do końca XIX w.

- plan wydłużony,
- równa wysokość zrębu wszystkich części cerkwi,
- dach dwuspadowy, zazwyczaj jednokalenicowy,
- poszczególne części cerkwi wieńczą okazałe baniaste hełmy.

Cerkwie tego typu mogą posiadać wieżę lub mogą być jej pozbawione. Dlatego też wyróżnia się dwa warianty:

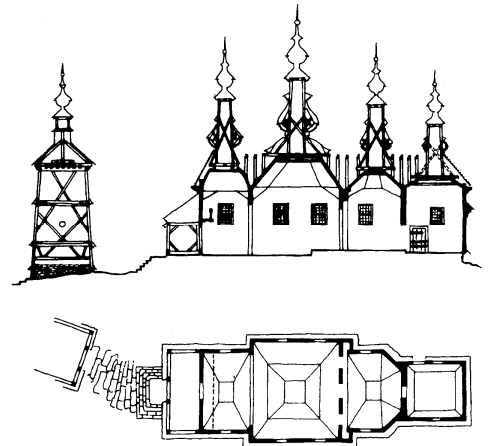
wariant wieżowy (zwany czasem typem przejściowym) - nad zachodnią częścią cerkwi postawiona niska wieża o prostych ścianach

Przykłady: Radoszyce, Wiśłok Dolny,
Zawadka Rymanowska.



wariant bezwieżowy - nie ma tutaj wieży, występuje natomiast wolnostojąca dzwonnica, zlokalizowana na osi podłużnej cerkwi

Przykłady: Komańcza, Rzepedź, Turzańsk.



e) typ powszechny, schyłkowy

Cerkwie tego typu występują głównie po polskiej stronie Karpat:

- zazwyczaj układ trójdzielny; poszczególne części wydłużone,
- wieża izbicowa lub z izbicą pozorną, najczęściej stojąca na ziemi,
- dachy dwuspadowe, zazwyczaj dwukalenicowe, czasem jednokalenicowe, z baniastymi hełmami nad sanktuarium i nawą,
- wnętrza nakryte stropami płaskimi.

Czas budowania: od końca XVIII w., głw. XIX w.

Przykłady: w Polsce m.in. Nowica, Zdynia, Polany, Bogusza.



2. Cerkwie BOJKOWSKIE

Budowane były na terenach bojkowskich, a więc między Solinką a Łomnicą oraz na terenach przejściowych: między Oslawą a Solinką i między Łomnicą a Prutem. Powstawały również po południowej stronie grzbietu Karpat, na Rusi Zakarpackiej (tzw. cerkwie bojkowskie zakarpackie).

- układ trójdzielny; największą częścią jest nawa,
- każda część pokryta oddzielnym dachem namiotowym, stopniowo łamanym,
- brak wielkiej i masywnej wieży (cerkwie bojkowskie zakarpackie mają niewielką wieżę posadowioną na zrębie babinca),
- wokół budynku wydatne zadaszenie, wsparte na wysuniętych belkach zrębu.

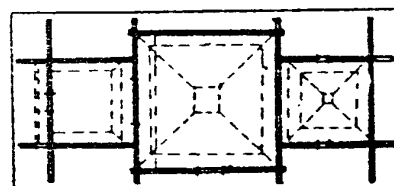
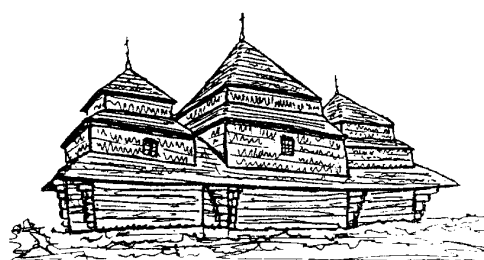
Cerkwie te dzielone są na dwa typy:

typ prosty - poszczególne części cerkwi pokryte zazwyczaj jedno-, dwu- lub trzykrotnie łamanymi dachami namiotowymi. Budowle tego typu reprezentują najstarsze znane formy cerkwi ruskich i budowane były od XVI do XIX w.

Przykłady: w Polsce zachowane tylko Smolnik, Grażiowa (obecnie w MBL w Sanoku), Liskowate. Niektórzy autorzy do grupy cerkwi bojkowskich wliczają m.in. cerkiew w Czerteżu czy też w Równi. Są to budowle wzorowane na tradycyjnych cerkwiach ruskich, zwieńczone sferyczną kopułą lub kopułami.

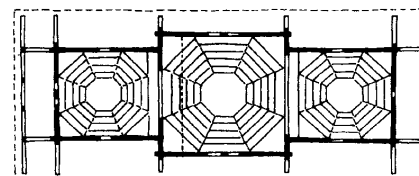
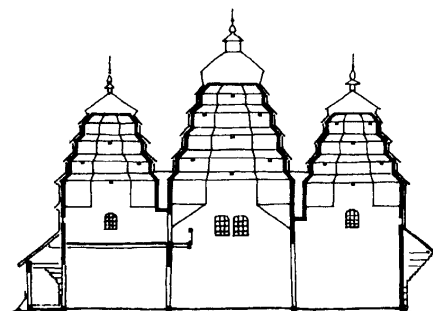
Na Ukrainie więcej zachowanych cerkwi, m.in. Turka, Hnyla.

W rejonie Zakarpacia: Użok, Kostryno, Wyszka.



typ złożony (tzw. „pagodowy”, zwany czasem **klasyczną cerkwią bojkowską**) - poszczególne części cerkwi pokryte wielokrotnie (nawet ośmiokrotnie) łamanymi dachami, o przekroju czworobocznym lub ośmiobocznym. Pierwsza cerkiew tego typu powstała w Krywce w 1763 r. (od 1930 r. w Skansenie we Lwowie), ale typ ten rozpowszechnił się dopiero w XIX w.

Przykłady: na Ukrainie Matkiw (Matków), Wysoćko Niżne, Jabłoniw; w Polsce nie występują.



3. Cerkwie HUCULSKIE

Cerkwie tego typu występują na Ukrainie, na terenie Huculszczyny (miedzy Prutem a Czeremoszem), przenikają także na tereny sąsiednie.

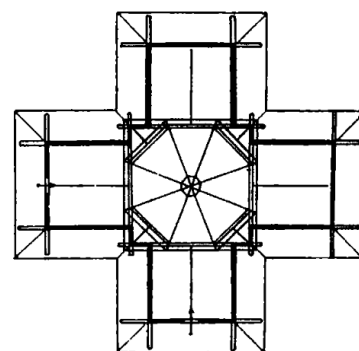
- cerkwie trójdzielne, wzniesione na planie krzyża greckiego lub do niego zbliżonego; środkowa część kwadratowa, boczne ramiona kwadratowe lub prostokątne;
- najstarsze pokryte jedną kopułą nad częścią środkową i dachami dwuspadowymi nad pozostałymi częściami; najmłodsze z trzema lub nawet pięcioma kopułami.



Czas powstawania: XVII – XIX w.

Przykłady: Worochta, Jasina.

Na cerkwiach huculskich wzorowane są cerkwie w tzw. Ukraińskim stylu narodowym.



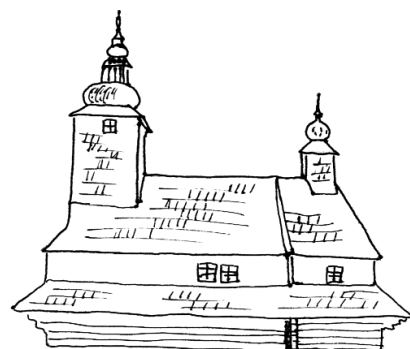
4. Cerkwie ZAKARPACKIE

Na terenie Zakarpacia spotkać można ogromną różnorodność cerkwi, zaliczanych do kilku typów (m.in. bojkowskiego czy siedmiogrodzko-marmaroskiego) – na tym terenie przenikały się bowiem różne wpływy. Najbardziej rozpowszechnione świątynie, obecne zarówno we wschodniej jak i zachodniej części Zakarpacia, posiadają następujące cechy:

- zazwyczaj układ pozornie dwudzielny;
- niska wieża posadowiona na zrębie zachodniej części cerkwi; nad sanktuarium niekiedy niewielka wieżyczka (głw. w zach. rejonie Zakarpacia);
- dachy jednokalenicowe (zach. rejon Zakarpacia) lub dwukalenicowe (wsch. rejon Zakarpacia);
- szeroki okap w połowie wysokości zrębu.

Czas powstawania: najwięcej cerkwi pochodzi z XVIII w.

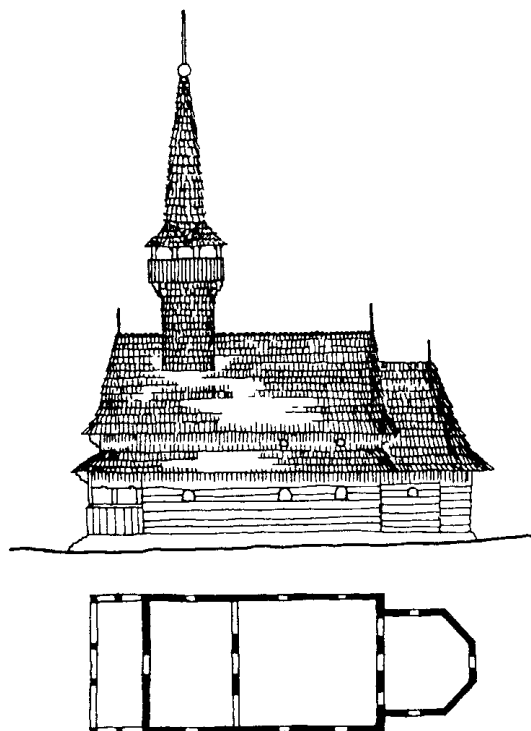
Przykłady: Ukraina, zach. rejon Zakarpacia: Bukowcowo, Huklywyj, Likicary; wsch. rejon Zakarpacia: Pylypec, Bukowec, Roztoka.



5. Cerkwie SIEDMIOGRODU i MARAMURESZ

Cerkwie o zbliżonym wyglądzie występują na terenie Siedmiogrodu w Rumunii oraz w Maramuresz w Rumunii i na Ukrainie (pd.-wsch. część Rusi Zakarpackiej). Cerkwie siedmiogrodzkie są mniej okazałe niż marmaroskie.

- układ pozornie dwudzielny lub pozornie jednoprzestrzenny;
- od zachodu może występować podcieniowy przedsionek;
- dachy dwuspadowe, dwukalenicowe, rzadziej jednokalenicowe; we wnętrzu zrębowe kolebki lub drewniane sklepienia;
- budynek zazwyczaj otoczony daszkiem okapowym, łączącym się z dachem sanktuarium;
- wieża o pionowych ścianach, postawiona na zrębie babińca, zwieńczona izbicą i wysokim, iglicowym hełmem, niekiedy z małymi wieżyczkami po bokach.



Czas powstawania: najstarsze budowle datowane są nawet na XV w. (Kołodne), co jest jednak datowaniem niepewnym; większość pochodzi z XVIII w. Przykłady: Maramuresz, Ukraina: Oleksandriwka, Danyłowo, Krajnykowo; Maramuresz, Rumunia – 8 cerkwi z tego rejonu zostało wpisanych na listę Dziedzictwa Kulturowego UNESCO: Șurdești (wieża z iglicą ma wysokość 54 m – jest to jedna z najwyższych konstrukcji drewnianych na świecie), Plopiș, Rogoz, Ieud, Bărsana, Desești, Budești, Poienile Izei.

6. Cerkwie BUKOWINY I MOŁDAWII

Cerkwie tego typu występują głównie na terenie historycznej Mołdawii (obecnie północno-wschodnia Rumunia, północna Mołdawia i graniczące z nimi ziemie Ukrainy), a także na terenach ościennych.

- układ zazwyczaj pozornie dwudzielny;
- po bokach nawy mogą występować symetryczne absydy;
- dach jednokalenicowy, cztero- lub wielospadowy, niekiedy zwieńczony od zachodu niską, czworoboczną wieżyczką;
- we wnętrzu zazwyczaj pozorne sklepienia.



Czas powstawania: od XVI do XIX w.; większość obiektów pochodzi z XVIII i XIX w. Przykłady: Ukraina - Czerniowce, Łukawica; Rumunia - Dănila, Broșteni.

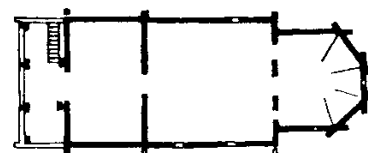
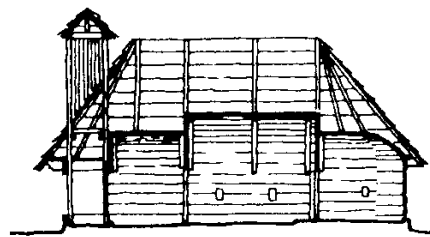
7. Cerkwie WOŁOSZCZYZNY

Cerkwie tego typu występują na południu Rumunii, głównie na terenie historycznej Wołoszczyzny, a także Multenii, Oltenii i częściowo w południowej części Siedmiogrodu.

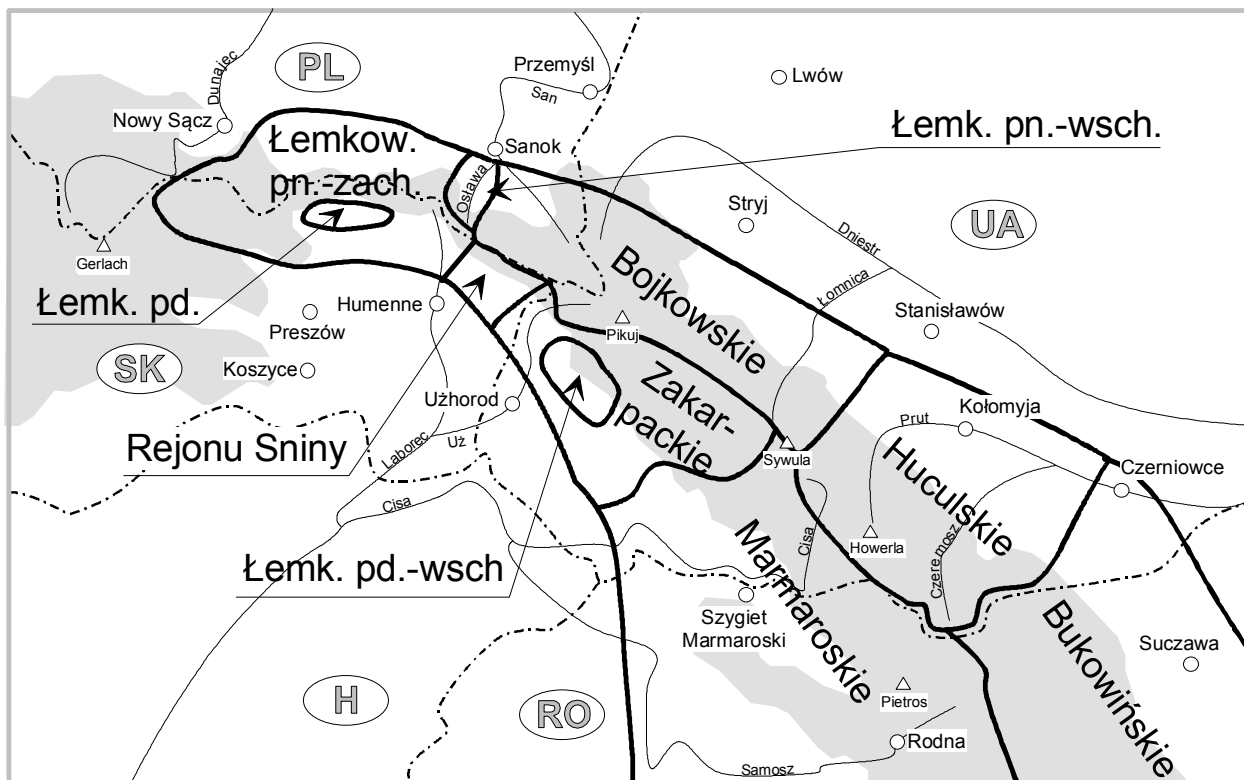
- rozmaite układy: pozornie jednoprzestrzenne, pozornie dwudzielne, trójdzielne;
- podcieniowy przedsionek od zachodu;
- dachy zazwyczaj jednokalenicowe, czterospadowe, niekiedy z niewielką wieżyczką nad częścią zachodnią.

Czas powstawania: głównie XVIII-XIX w.; nieliczne najstarsze cerkwie datowane są na XVII w.

Przykład: Morărești - Piscu Calului.



SCHEMATYCZNY ZASIĘG ROZMIESZCZENIA CERKWI W KARPATACH



Drewniane cerkwie karpackie na Liście Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO:

Polska (2013 r.): Brunary, Chotyniec, Kwiatów, Owczary, Powroźnik, Radruż, Smolnik, Turzańsk.

Ukraina (2013 r.): Drohobycz (cerkiew św. Jura), Jasina, Matków, Niżny Werbiąż, Potylicz, Rohatyn, Użok, Żółkiew.

Cerkwie polskie wpisane zostały razem z ukraińskimi w ramach jednego, wspólnego projektu.

Słowacja (2008 r.): Bodružal, Ladomirová, Ruská Bystra.

Razem z tymi cerkwiemi wpisanymi zostało kilka słowackich drewnianych kościołów rzymskokatolickich i ewangelickich (tzw. artykularnych).

Rumunia (1999 r.): Bârsana, Budești, Desești, Ieud, Plopiș, Poienile Izei, Rogoz, Șurdești.

Podstawowa literatura:

1. Ryszard Brykowski, *Z problematyki badań nad drewnianą architekturą cerkiewną w Karpatach – podstawowe typy architektoniczne i ich występowanie*, V Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie, 1974, str. 149-178;
2. Ryszard Brykowski, *Łemkowska drewniana architektura cerkiewna w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpackiej*, Wrocław 1986;
3. Ryszard Brykowski, *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995;
4. Piotr Krasny, *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596-1914*, Kraków 2003;
5. Stanisław Kryciński, *Drewniane cerkwie w Karpatach*, Warszawa 1984;
6. Anna Różycka Bryzek, *Symbolika bizantyńskiej architektury sakralnej*, w: *Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku*, Rzeszów 1997, s. 63-90.